

İLAHIYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 17:1 (2012), SS. 51-73.

ÇANAKKALE SAVAŞI SIRASINDA İSTANBUL HASTANELERİNDE İLK SAĞLIK HİZMETLERİ VE ŞEHİTLERİN DEFNİ

**The First Health Services in the Hospitals of Istanbul and
the Interment of the War Dead**

Yrd. Doç. Dr. Lokman ERDEMİR
Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
E-posta: lokmanerdemir@hotmail.com

Öz

Bugün, İstanbul sakinlerinden birçoğu, Edirnekapı ve Sakızağacı Şehitlikleri ile Karacaahmet Kabristanı'nda Çanakkale Cephesi'nden getirilip de tedavileri sırasında hastanelerde şehit olanların defnedildiği gerçeğini bilmemektedir. Bu durum zamanın gazeteleri, ilgili arşivler ve hatıralarda da açıkça görülmektedir. Gazetelerde, şehitler için anıt yapılması ve şehitliklerin düzenlenmesi gündeme gelmiş, cepheyi ziyaret için İstanbul'a gelen heyetlerin şehitlikleri ziyareti sık sık haber olmuştur. Ayrıca hastanelerin vefat listeleri ile şehitliklerdeki şehit isimleri birbirleri ile karşılaştırıldığında şehitliklerde birçok Çanakkale şehidinin olduğunu belgelemektedir. Ayrıca kaynaklarda cepheden 150.868 kişinin cephe gerisindeki hastanelere yaralı ve hasta olarak nakledildiği belirtilmektedir. Bu yaralıların büyük bir kısmı İstanbul'daki hastanelerde tedavi edilmiş, iyileşenler ise tekrar kıtalarına sevk edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Tıp Tarihi, Çanakkale Savaşı, Edirnekapı Şehitliği

Abstract

Today many inhabitants of İstanbul do not know the fact that the wounded who were brought to the cities from the Çanakkale front and who died in the hospitals while receiving treatment are buried in the war cemeteries at Edirnekapi and Sakızağacı as well as in the Karacaahmet Cemetery. This situation can be seen clearly in the newspapers of the time, in the relevant archives and in memoirs. In newspapers the

building of memorials for the war dead and the organisation of cemeteries was put on the agenda, and the visits of war cemeteries by committees who came to İstanbul in order to make the trip to the front were continuously being reported. Besides, comparison of lists of the deceased from the hospitals with the names of the war dead in the cemeteries provides documentation for many war dead from Çanakkale. Indeed, in the sources it is specified that 150.868 wounded and ill persons were brought from the front to the hospitals. Another important aspect is the treatment of the wounded in these hospitals and their condition after the treatment.

Keywords: Health, Çanakkale War, İstanbul, Edirnekapı Şehitliği

Giriş

Çanakkale Savaşı, tarihimizin önemli dönüm noktalarından birisidir. Gelibolu Yarımadası'nda Türk askeri, var olma mücadelesi verirken, cephe gerisinde ise ayrı bir destan yazılmıştır. Millet, cephedeki askerlerin ihtiyaçlarını karşılarken, cephe gerisinde ise hastanelerde tedavileri süren gazileri, onların yardıma muhtaç aileleri ile şehitlerin yetim ve yakınlarını unutmamıştır.

2 Ağustos 1914'te ilan edilen seferberlikten üç gün sonra İstanbul'da 3.000 yataklık kapasitesinin Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin idare edeceği, toplamda ise 10.000 yataklık hastanelerin tesisinin planlandığı bir talimatname Harbiye Nezareti tarafından yayınlanmıştır. Bu talimatname ile mevcut ve açılacak hastanelere yaralı nakli için kullanılacak Ayastefenos, Tekirdağ, Gelibolu ve Çanakkale İskeleleri ile buralardan yaralıların nakil keyfiyeti de belirlenmiştir. Gelen yaralıların, önce Gülhane'ye, buradan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından hazırlanmış hasta nakil arabaları ile İstanbul'daki muhtelif hastanelere sevki planlanmıştır.¹

Çanakkale Savaşı'nın, askerî ve siyasî tarihinin ele alındığı birçok eserin telifine mukabil, cephe ve gerisindeki sosyal hayatı ele alan, özellikle İstanbul'un durumunu yansıtan yeterli çalışma yoktur. Bu çalışma ile Çanakkale Savaşı'nın ihmal edilen yönlerinden birisi olan 25 Nisan sabahı başlayan kara muharebelerinin ardından İstanbul'a getirilen yaralıların durumu ele alınmıştır.

1. Yaralıların İstanbul Hastanelerine Nakilleri

Çanakkale Cephesi'nde ilk ateş 3 Kasım 1914 tarihinde İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne savaş ilanı anlamına da gelen Seddülbahir ve Orhaniye tabyalarının bombardımanı ile başlamıştır. Çanakkale'de asıl ateş 19 Şubat 1915 tarihli Boğaz istihkâmlarının bombardımanı ile başlamıştır. Bu ateşten sonra, hemen hemen her gün devam eden bombardımanların en son ve en

¹ “Seferberlikte Dersaadet'de yaralı, dâhili ve intâni hastalar için on bin yataklık hastaneler hazırlanacaktır. Bunun yedi bin yataklığı ordu tarafından üç bin yataklığı Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından idare edilecektir...”, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Klasör (Kls.) 2211, Dosya (Dos.) 34, Fihris No (Fih.) 2-8.

önemlisi 18 Mart 1915 günü gerçekleşmiştir.² O gün İstanbul'a cepheden nakledilen yaralı sayısı 86 kişidir.³

Çanakkale Muharebeleri'nin ikinci aşaması ise 25 Nisan'da başlamıştır. Çanakkale Boğazı'nı gemilerine açamayan İngiltere ve müttefiki Fransa, Boğaz'ı karadan yapılacak bir harekât ile geçmeyi planlamışlardır. 25 Nisan 1915 sabahı ihraç harekâtı ile başlayan kara muharebeleri 9 Ocak 1916 gününe kadar devam etmiştir. Yaklaşık dokuz ay devam edecek muharebeler sırasında cephe gerisinde yaşananların daha iyi anlaşılması için öncelikle, ateş hattında yaralanan askerlerin cephe gerisindeki menzil ve başta İstanbul olmak üzere diğer vatan hastanelerine nakil sürecine kısaca değinilmiştir.

Yaralıların tedavi süreci öncelikle siperlerde başlamıştır. Siperlerde yaralanan bir asker, öncelikle cephedeki sargı mahallerine, oralardan ateşten mahfuz yerlerde kurulmuş tümenlerin seyyar hastanelerine nakledilmiştir. Asker yaralandığında ilk müdahaleleri çantasındaki “*harp paketi*” kullanılarak yapılmıştır. Yaralı eğer yürüyebilecek durumda ise kendi, yürüyemeyecek durumda ise sıhhiye erleri tarafından öncelikle siperlerin hemen gerisindeki “*yaralı yuvalarına*” getirilmiştir.⁴ Yaralılar buradan, ilk müdahaleler yapıldıktan sonra vakit kaybedilmeden sıhhiye erleri tarafından, yarası hafif ise hafif yaralı toplanma yerlerine; ağır ise yaralıların naklinde kullanılan sıhhiye arabalarının durak yerlerine getirilerek hasta nakil kolları vasıtasıyla “*büyük sargı yerlerine*” nakledilmişlerdir.⁵ Sargı yerlerinde gerekli müdahaleleri yapıp, kolordu baştabip yardımcısı ve karargâh tabiplerinden oluşan bir sağlık heyeti tarafından kontrol edilen yaralılardan tedavileri kısa ve mümkün olanlar

² 18 Mart 1915 bombardımanı sonrası Türk tarafında toplam 4 subay 22 er şehit olurken 1 subay ile 52 er de yaralanmıştır. Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanlardan 3 er ölürken, 1 subay ile 14 er de yaralanmıştır. Böylece 18 Mart 1915'de Türk tarafına ait şehit ve yaralı insan zayıyatı toplamı, 79 olmuştur. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1914- 25 Nisan 1915)*, C. V, 1. Kitap, Ankara, 1993, s. 211.

³ Gülnihal Vapuru, Çanakkale, Maydos (Eceabat) ve Gelibolu hastanelerinde bulunan 86 yaralıyı 17 Mart 1331 [30 Mart 1915] tarihinde İstanbul hastanelerine getirmiştir. Bu yaralılar içinde önceki bombardımanlardan veya başka sebeplerden dolayı yaralanmış askerler de vardır. ATASE, Kls. 2418, Dos. 23, Fih. 2-4, 24.

⁴ “Ordumuzun Teşkilâtı Sıhhiyesi, Çanakkale Mektupları 6”, *Tanin*, 15 Haziran 1331, [28 Haziran 1915], s. 3; “Meydan-ı Harbde Yaralılara Nasıl Bakılır”, *Osmanlı Hilâli Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Tarafından Tertib Edilen Takvim III*, İstanbul 1333, s. 40; Hidayet Özkök, *Çanakkale'den Hicaz'a: Harp Hatıraları*, Kayseri 1992, s.13; Mahmut Sabri Bey, *Seddülbahir Muharebesi: 26. Alay 3. Tabur Harekâtı, Çanakkale Hatıraları III*, Yay. Haz. Metin Martı, İstanbul 2002, s. 67.

⁵ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1915 - Ocak 1916)*, C. 5, 3. Kitap, Ankara 1980, s. 550; “Ordumuzun Teşkilâtı Sıhhiyesi, Çanakkale Mektupları 6”, *Tanin*, 15 Haziran 1331 [28 Haziran 1915], s. 3; “Meydan-ı Harbde Yaralılara Nasıl Bakılır”, *Takvim III*, s. 43.

Gelibolu'daki hastanelere nakledilmiştir.⁶ Tedavisi cephe hattında mümkün olmayan ya da uzun sürecek yaralılar ise gerekli müdahaleler yapıldıktan sonra kafilelerle “yaralı aktarma merkezi” olarak çalışan Ağadere bölgesindeki hastanelere veya savaş sonuna kadar kullanılacak Akbaş İskelesi'ndeki nakliyat hastanesine sevk edilmişlerdir.⁷ Yaralıların bir kısmı ise karayolu ile Uzunköprü'ye oradan da trenler ile gerideki hastanelere nakledilmiştir.⁸

Akbaş İskelesi'nde bekleyen yaralılar ise hasta nakline tahsis edilmiş Şirket-i Hayriye, Seyr-i Sefâin İdaresi veya yüklerini boşaltıp dönmekte olan diğer vapur, taka, mavna ve yelkenlilerle başta İstanbul olmak üzere memleket içindeki diğer hastanelere nakledilmiştir.⁹ Yaralıları alan vapurlar Anadolu yakasında önce Lâpseki'ye oradan Gelibolu'ya ve gerektiğinde Marmara Denizi'nde birçok İskele'ye de uğrayarak, buralardaki hastanelerinden geriye sevki gereken yaralıları alıp İstanbul'a hareket etmişlerdir.¹⁰

İstanbul'a nakledilen yaralılar Sirkeci ve Haydarpaşa iskelelerine indirilmiştir. Sirkeci İskelesi'ne çıkarılan yaralıları Sirkeci Sevk-i Mecrûhîn Komutanlığı,¹¹ Haydarpaşa İskelesi'ne getirilen yaralıları, önceleri Haydarpaşa Hastanesi yetkilileri, ağustos ayından itibaren bu işin daha

⁶ Niyazi İsmet Gözcü, “Umumi Harpte Çanakkale Müdafaası Esnasında Türk Ordusu Sıhhi Hizmetleri”, *Askeri Sıhhiye Mecmuası*, İstanbul 1938, s. 81-82; Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. I, İstanbul 1976, s. 231.

⁷ Hüseyin Cahid, “Cephe-i Harbde İki Gün: Müşehdât Mütalât”, *Tanin*, 24 Haziran 1331 [7 Temmuz 1915], s. 1; “Çanakkale Mektupları: Muhabiri Mahsusamızdan”, *Sabah*, 10 Haziran 1331 [23 Haziran 1915], s. 1; Cemil Conk, *Cemil Conk Paşa'nın Çanakkale Hatıraları, Çanakkale Hatıraları II*, Yay. Haz. Metin Martı, İstanbul 2002, s. 148, *Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1915 - Ocak 1916)*, C. V, 3. Kitap, s. 550.

⁸ Karayolu ile nakil durumunu gösteren illüstrasyon için bkz. Ek 7.

⁹ Çıkarma ile birlikte yaralı nakline tahsis edilen gemilerin yetmemesi üzerine 5. Ordu'nun talebi doğrultusunda Şirket-i Hayriye'nin 60 (Rağbet) 61 (Sultaniye) 63 (Sütlüce), 67 ve 70 (Ziya) numaralı vapurları Hilâl-i Ahmer namına özel işaretleri oldukları hâlde, masrafları askeriye tarafından karşılanmak üzere kullanılmıştır. Yaralıların naklinde aktif olan diğer kurum ise Seyr-i Sefâin idaresidir. İdareye ait Edremit, Gülnihal, Akdeniz, Gülcemal, Reşit Paşa gibi vapurlar savaş sırasında hasta naklinde kullanılmıştır. ATASE, Kls. 4542, Dos. 6, Fih. 1.; ATASE, Kls. 2189, Dos. 41, Fih. 2-2; 73; ATASE, Kls. 1343, Dos. 45, Fih. 23; Kızılay Arşivi, 23/243; “Seyyar Hastaneler, Çanakkale Mektupları 7”, *Tanin*, 19 Haziran 1331 [2 Temmuz 1915], s. 3; *1335-1919 Senesinde Mün'akid Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umumî Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen 1330-1334 Senelerine Aid Merkez-i Umumi Raporu*, OHACR, s. 21; Özbay, 236. Eser Tutel, *Seyr-i Sefâin Öncesi ve Sonrası*, İletişim Yay., İstanbul 1997, s. 94, 138-140.; Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, Kızılay Yay., Ankara 2002, s. 228; Nadire Berker, Selim Yalçın, *Tıbbiye'nin ve Bir Tıbbiyelinin Öyküsü: Osman Cevdet Çubukçu*, İstanbul 2003, s. 84.

¹⁰ Conk, *Çanakkale Hatıraları*, s. 149; Şükrü Fuad Gücüyener *Birinci Dünya Savaşında Tanıdığım Kahramanlar, Çanakkale Hatıraları III*, Yay. Haz. Metin Martı, İstanbul 2003, s. 248.

¹¹ Aydın Ayhan, “Çanakkale Savaşları Sırasında Harp Hastaneleri ve Balıkesir kazalarında Harp Hastaneleri”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı X, 2001, s. 158.

muntazam yürütülmesi için kurulan Züefâ ve Mecrûhîn Sevk Komisyonu tarafından ilgili hastanelere sevkleri yapılmıştır.¹²

25 Nisan sonrası, planlanan hastanelerin açılması gerekince hemen harekete geçen Hilal-i Ahmer Cemiyeti olağanüstü bir gayretle öncelikle Galatasaray, İstanbul ve Daruşşafaka Mekteb-i Sultânîlerini hastane olarak düzenlemiştir. 30 Nisan günü gelen yaralıların büyük bir kısmı bu hastanelere yerleştirilmiştir. Artan yaralı sayısı üzerine mevcut hastaneler yetmemiş, birkaç gün içinde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, bu hastanelere ilave olarak Cağaloğlu'ndaki İnas Sultanîsi'ni, Haydarpaşa Tıp Fakültesi'ni, Taksim'deki Zapyon Mektebi ve Kadırga Doğumevi'ni hastane olarak düzenlemiştir.¹³ Şu da belirtilmeli ki, bu hastaneler Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin idaresini yaptığı sadece bazılarıdır. Hâlbuki muharebeler sırasında İstanbul'da açılan hastanelerin toplamı 52'ye ulaşmıştır.¹⁴

Fevzi Çakmak, günlüklerinde Haydarpaşa İskelesi'ne gelen yaralı sayısının 30 Nisan'dan 7 Mayıs 1915'e kadar 12.000'den fazla olduğunu belirtmektedir.¹⁵ 2 Mayıs 1915 tarihli Tıp Fakültesi Hastanesi'nin yazısında, Haydarpaşa İskelesi'ne bir hafta içinde "hemen her gün" getirilen yaralı sayısının 5.000'i aştığı belirtilmektedir.¹⁶ Akbaş Nakliyat Hastanesi'nin nisan, mayıs ve haziran aylarındaki nakillerini gösteren çizelgede ise 3 Mayıs itibarı ile nakledilen yaralı sayısı 3.556 kişidir.¹⁷

İstanbul'a ilk yaralı naklinin yapıldığı günden, İngiltere ve müttefiklerin Çanakkale'den çekilmeye başladığı Aralık 1915'e kadar 5.

¹² 16 Ağustos 1331 [29 Ağustos 1915] tarihli Mekteb-i Tıbbiye-yi Askeriye Müdüriyeti'nden Sıhhiye Müfettişliği Umumiliği'ne gönderilen yazıda Haydarpaşa Komisyonu'nun kuruluşunun sebebini şöyle nakledilmektedir: "Haydarpaşa İstasyonu ve iskelelerinde yaralı, hasta ve zuâfa sevkiyatının günden güne artarak, günlük ortalama 200 ile 300 arasında olması ve gelen yaralı ve hasta erlerin günlük masraflarının hesabı ve tesviyelerinin muntazam bir şekilde yapılması için Haydarpaşa'da Sevk-i Mecrûhîn ve Zuâfa Komisyonu kurulması gerekecektir.", ATASE, Kls. 2421, Dos. 38, Fih. 5-9.

¹³ Müderis Ziya Nuri, "İhsaiyyat", *Tıp Fakültesi Mecmuası*, 1332, sayı 5, s. 427; *Türkiye Kızılay Derneği 73 Yıllık Hayatı 1877-1949*, Ankara, 1950, s. 28; OHACR, s. 9-10; Nil Sarı; Zühal Özaydın "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin Sağlık ve Sosyal Yardıma Katkıları", *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul, 20-21 Eylül 1990*, Ankara 1990, s. 161 "Harp Aylarında İstanbul", *Tanin*, 22 Haziran 1331 [5 Temmuz 1915], s. 3.

¹⁴ ATASE, Kls. 2480, Dos. 398, Fih. 1-5; Başka bir kaynakta İstanbul'da açılan hastanelerin sayısının toplamı 47 olarak verilmektedir: Esin Kahya, Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2000, s. 242.

¹⁵ Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, C. I, İstanbul 2002, s. 317-319.

¹⁶ Kızılay Arşivi, 263/14.

¹⁷ İlk naklin yapıldığı 30 Nisan'da 283 kişi nakledilmiş, ertesi gün 1 Mayıs'ta 352 kişi nakledilirken muharebelerin her geçen gün artan şiddetinin bir tezahürü olarak nakledilen yaralı sayısı üç kat artarak, 2 Mayıs'ta 1.211 kişi olmuştur. 3 Mayıs'ta ise nakledilen yaralı sayısı 1.723 kişiye çıkmıştır. "Şimal Grubu Sıhhiye Riyâseti'ne 29 Haziran 1331 tarihli 409 numaralı telgrafname-i alileriyle talep buyurulan bidâyet-i tesisinden, Haziran nihâyetine kadar sevk olunan mecrûh ve hasagân efrâdın günü güne miktarını gösteren iş bu cetvel tebliğ-i takdim kılndı. 1 Temmuz 1331 [14 Temmuz 1915]. Akbaş Nakliyat Hastanesi Sertabibi", ATASE, Kls. 2426, Dos. 65, Fih. 1-3.

Ordu'nun cepheden geriye naklettiği yaralı ve hastaların toplam sayısı 150.868 kişidir. Bu miktara, aralık ayı istatistikleri de eklendiğinde nakledilen yaralı sayısı 110.220'e hasta ve hava değişimine gönderilenlerin sayısı ise 70.939'e ulaşmış, toplamda ise nakledilen yaralı ve hasta miktarı 180.000'i aşmıştır.¹⁸

2. Cepheden Nakledilen Yaralı ve Hastaların Tedavi Süreci

Hastanelere yaralıların nakillerinde sivil bazı usul ve kurallar yanında, nakledilen yaralıların asker olması nedeni ile taburcu edilmelerine kadar geçen süreçte mevcut askeri usullere de tâbi olunmuştur. İskelelerden yaralılar hastanelere, ücreti Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından karşılanan hasta nakil arabaları¹⁹ ya da İstanbul arabacı esnafına ait arabalar ile nakledilmişlerdir.²⁰ Bu hastanelerin açılışı, personelin temini, yönetimi gibi idari hususların araştırmamızın kapsamı dışında olup, devamında yaralıların hastanelerdeki tedavi süreci ve bu tedavinin niteliği ele alınmıştır.

Hastanelerde yaralıların tedavileri için büyük itina gösterilmiştir. Bu amaçla hastanelerde hastabakıcı hanımlar istihdam edilmiştir. Okul veya büyük kamu binaları ile özel konaklar hastane olarak kullanılmak üzere çoğu Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne tahsis edilmiştir. Bu nedenle tam teşekküllü olmayan bu hastanelerin yatak ve karyolası gibi ihtiyaçlarının büyük bir kısmı halkın yardımları ile karşılanmıştır. "*Kendilerine diyoruz ki, misafirleriniz geldi. Hem de mecruh...*" şeklindeki gazete ilanlarıyla halktan hastanelere yatak ve diğer gerekli malzemelerin bağışlanması istenmiştir.²¹

Hastanelere nakli yapılan yaralıların protokol numarası ile hasta kabul defterlerine kaydedilmiş, her biri için yaralının tam künyesi, hastaneye geliş ve hastaneden ayrılış tarihi ile ayrılış şekillerinin ayrıntılı bir şekilde yazıldığı "*hasta tabelaları*" tanzim edilmiştir. Bu tabelalarda yaralı veya

¹⁸ Niyazi İsmet Gözcü, "Umumi Harpte Çanakkale Müdâfaası Esnasında Türk Ordusu'nun Sıhhi Hizmetleri", *Askeri Sıhhiye Mecmuası*, İstanbul 1938, s. 83-88, 90.

¹⁹ Hilâl-i Ahmer'in hazırladığı veya kiraladığı araba ya da otomobiller ile İstanbul'da tesis edilen sivil ve askeri hastanelere sevk edilmişlerdir. Cemiyet kiraladığı bu hususi arabalara toplam 1.600 Osmanlı Lirası ödemiştir. ATASE Kıs.2189, Dos.41, Fih. 2-2.

²⁰ "Tıp Fakültesi, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Riyaset-i Alisi'ne, Maruzdur. Mecruhîn-i kuzât-ı asker-i şâhânenin vürudundan beri hemen her gün diyecek derecede Haydarpaşa İskelesi'ne çıkarılan beş bini mütecaviz yaralının hastanelere nakli için Haydarpaşa ve Kadıköyü daireleri dâhilinde arabacı esnafının yekdiğerine müsabaka edercesine göstermekte oldukları faaliyetin takdirin fevkinde... Tıp Fakültesi Hastanesi Sertabibi Nuri", Kızılay Arşivi, 263/14.

²¹ "Aile kadınları, muhterem validelerimiz yataktan bahsedildikçe 'Benim iki misafirim de gelmez mi?' cevabıyla ihtiyaçlarının hangi noktaya taalluk ettiğini gösterirler. İşte biz şimdi o muhterem anaların şefik vicdanlarına hitap ediyoruz. Kendilerine diyoruz ki, misafirleriniz geldi. Hem de mecruh...", "Mecrûhlarımıza Yatak", *Sabah*, 25 Nisan 1331 [8 Mayıs 1915], s.1.

hastaya uygulanan tedavinin mahiyeti, yaralı vefat etmiş ise vefat sebebine varıncaya kadar her şey teferruatlı bir şekilde yazılmıştır.²²

2.1. Yaralı ve Hastaların Tedavi Sonrası Durumları

Hastaneye nakledilen bir yaralının taburcu edilmesinde farklı usuller uygulanmıştır. Yaralıların tedavisi bitmemiş ve hastanede tedavi imkânı da yoksa -ki bu hastaneler genelde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti veya diğer kişi ve cemiyetler tarafından açılmıştır- tedavisinin mümkün olabileceği özellikle asker hastanelerine sevki yapılmıştır. Çok az da olsa bazı yaralılar tedavilerinin devamı için yakınlarının yanına sevk edilmiştir.²³

Yaralı ve hastalar, tedavileri bittiğinde hasta tabelasında “*taburcu*” ifadesi yazılmış olduğu halde ya tebdil-i hava ile evlerine gönderilmiş ya tekrar kıtasına sevk edilmiş ya da iyileşmekle birlikte bir daha savaşamayacak duruma gelmiş ise emekli edilmiştir.

Taburcu edilen bu askerlerin büyük bir kısmı tekrar kıtasına sevk edilmiştir. 1299 [1883] tevellütlü Mehmet oğlu Hasan 17 Teşrinievvel 1331 [30 Ekim 1915]’de tedavi gördüğü hastaneden kıtasına sevk edilmiştir. Sevki yapılan bu askerin elbisesinden çorabına kadar ihtiyaç duyduğu giysileri de verilmiştir.²⁴ Ankara, Kırşehir’den Mehmet oğlu Ahmet de kıtasına sevk edilenlerdendir. 5 Teşrinievvel 1331 [18 Ekim 1915]’de sevki yapılan bu kişiye de elbise ve çorap verilmiştir.²⁵ Seddülbahir’de 15 Temmuz 1331’de [28 Temmuz 1915] başından yaralanan Çorumlu Mehmet oğlu Akif beşinci dereceden tekaüde (emekliye) ayrılmıştır.²⁶

Kıtalarına sevk kararı alınanlar, birliklerine gönderilmek üzere asker nezaretinde Sirkeci ve Haydarpaşa’daki misafirhanelere sevk edilmişlerdir.²⁷ Yoğunluğun fazla olduğu günlerde misafirhanelerde günlük 400 kişinin barındırıldığı olmuştur.²⁸ Sevklere yapılırken yaralının alay, tabur ve bölüğü gibi tam künyesini gösterir pusulalar tanzim edilmiştir.²⁹ Nakledilen yaralılar misafirhanelerde belli bir sayıya ulaştıktan sonra topluca veya mutat asker nakilleri ile birlikte eski kıtalarına sevk edilmişlerdir. 28 Nisan 1331 [11 Mayıs 1915] tarihli belgede Haydarpaşa İskelesi’ndeki Dersaadet Misafirhanesi’nden cepheye gönderilen 130 neferin 16’sının 27. Alay’dan,

²² Kızılay Arşivi, 505/109, 505/46, 505/56, 454/51, 457/23. Muhtelif birkaç hasta tabelası örneği için bkz. Ek 1, Ek 8.1, Ek 8.2.

²³ “Ömer Lütfü Efendi oğlu Emin Efendi Kasımpaşa’da Yeniçeşme Mahallesi’nde Miralay Şakir Bey’in hanesine izinle taburcu edilmiştir.” Kızılay Arşivi, 460/90.

²⁴ Kızılay Arşivi, 454/34.

²⁵ Kızılay Arşivi, 454/54.

²⁶ Kızılay Arşivi, 454/61.

²⁷ Takvim III, s. 123; Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer’den Kızılay’a*, Ankara 2002, s. 201.

²⁸ *1335–1919 Senesinde Mün’akid Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umumîsi Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen 1330–1334 Senelerine Aid Merkez-i Umûmî Raporu (OHACR)*, s. 9–10; *Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası (OHAM)*, Sayı: 5, s. 112–113; *Türkiye Kızılay Derneği 73 Yıllık Hayatı, 1877–1949*, Ankara 1950, s. 32.

²⁹ Bu sevk pusulalarından örnekler için bkz. Ek 6.

15'inin de 57. Alay'dan olduğu anlaşılmaktadır.³⁰ Cepheye yeniden sevk edilen ilk yaralılar arasında 27 ve 57. Alaylardan erlerin olması, düşmanı ilk karşılayarak en fazla zayıyatı veren birliklerin bu iki alay olduğu gerçeğini de teyit etmektedir.

1 Mayıs 1331 [14 Mayıs 1915] tarihli misafirhaneden çekilen bir telgrafta iyileşen erlerin Paşabahçe Vapuru ile aynı gün saat 6.30'da hareket ettiği bildirilmektedir. Telgrafın ekindeki listeye göre bu askerlerin miktarı, 6 çavuş, 10 onbaşı, 1 bölük emini, 52 piyade, 1 topçu neferi toplam 71 kişidir.³¹ Şam Vapuru ile tekrar cepheye sevk edilen asker miktarı ise 83 Şirket-i Hayriye'nin 62 numaralı vapuru ile 66 kişi sevk edilmiştir.³² 3 Mayıs 1331 [16 Mayıs 1915] tarihli eski kıtalarına sevk edilen askerlerin miktarını gösteren cetveldən ayın biri itibari ile yaralı hastanelerindeki 61 kişinin iyileşip eski kıtalarına sevk edildiği anlaşılmaktadır.³³

Az da olsa hastanelerde tedavi edilen askerler arasında firar vakası olmuştur. Bu erlerden 1299 [1883] tevellütlü Ömer oğlu İsmail'in 5 Ağustos 1331 [18 Ağustos 1915] tarihinde firar ettiği keyfiyeti Beyoğlu İnzibat Askeri Memurluğuna bildirilmiştir.³⁴

Cephenin er ikmali veya tedavileri biten askerlerin Marmara Denizi'nden nakli düşman denizaltılarının vapurlara taarruz etmeye başladığı mayıs ayının ikinci yarısına kadar rahatça devam etmiştir. Bu tarihten sonra ise denizden ikmâl sadece iâşe ve hasta nakli için yapılmaya başlamıştır. Özellikle 10 Mayıs'ta asker naklini yapan Gülcemal Vapuru'nun torpillenip, batmasa da yoluna devam edemeyecek kadar hasar görmesi, genel karargâhı böyle bir önlem almaya sevk etmiştir.³⁵

2.2. Yaralıların Nakil ve Vefat Sebepleri

Savaşın en tabii sonucu yaralanma ve hastalıklardır. Bir önceki başlıkta bahsi edilen hasta tabelalarında yaralının, hastaneye giriş ve çıkışından başka yarası, varsa hastalığı ve uygulanan tedavileri de yazılmıştır. Savaşta zehirli gaz ve domdom kurşununun kullanılıp kullanılmadığı tartışmaları ve tıp tarihi açısından bu bilgiler büyük kıymet arz etmektedir.

Gerek bu hastanelerin "vefayât" listelerinde gerekse hasta tabelalarında verilen bilgilerden hastanelerdeki vefatların büyük bir kısmının yaralanmadan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Zaten ilk nakiller yaralanmalardan dolayı olmuştur. Kış şartlarının başladığı aylarda ise nakil sebebi olarak hastalıkların oranı artmıştır. Bu hastalıkların başında ise donma vakaları gelmektedir.

³⁰ ATASE, Kls. 1999, Dos. 447A, Fih. 1-5.

³¹ ATASE, Kls. 1999, Dos. 447A, Fih. 1-12, 13, 14.

³² ATASE, Kls. 1999, Dos. 447A, Fih. 1-15, 16, 17, 18, 19, 20.

³³ ATASE, Kls. 1999, Dos. 447A, Fih. 1-9, 10.

³⁴ Kızılay Arşivi, 498/322.

³⁵ Conk, *Çanakkale Hatıraları*, s. 115.

Bursa Karaca Bey Canibli! Mahallesi'nden Mehmet oğlu Nazif 9 Haziran 1331 [22 Haziran 1915]'de Daruşşafaka Hilal-i Ahmer Hastanesi'inde “*Domdom kurşunundan mütehassıl cerha-i nariye...*” yani domdom kurşunundan kaynaklanan yaradan dolayı vefat etmiştir. Bu sebepten yaralanıp şehit olanlardan bir diğeri ise Adana, İçel, Anamur, Silifke Saray Mahallesi Ahmet oğlu İhsan Fikri'dir.³⁶

15 Temmuz 1331 [28 Temmuz 1915]'de nakli yapılan Mehmet oğlu Mustafa'nın yarası, “*Sol ketfinin (omuz) ortasından kurşun girip mailen sıyrarak...*” ifadeleri ile birlikte hasta tabelasında resmedilmiştir.³⁷

Daruşşafaka Hilâl-i Ahmer Hastanesi'nde tedavisi sırasında 20 Kânunuevvel 1331 [2 Ocak 1916]'de vefat eden Mehmet oğlu Hüseyin'in için ise “*...müptela olduğu hastalığından muztarran zevali saat yedi buçukta vefat etmiştir.*” notu düşülmüştür. Bu yaralının hastaneye kabul tarihi 11 Kânunuevvel 1331 [24 Aralık 1915], mevsim ise kıştır. Bu kişinin hastalık teşhisi ise “*incimad-ı kadem-i eyem*” yani sağ ayak donmasıdır.³⁸

Bir başka donma hadisesi ise aynı hastanede vefat eden Süleyman oğlu Ömer'e aittir. 11 Teşrinievvel 1331 [24 Ekim 1915] tarihinde hastane girişi olan bu yaralı 23/24 Kânunuevvel 1331'de [5 Ocak 1916] vefat etmiştir. Hastalığının teşhisi kısmında ise “*incimâd-ı kadem-i eyem ve kadem-i eysar*” yani sağ ve sol ayak donması ifadesi vardır.³⁹

Hastanede vefat eden bir başka yaralı ise Ali oğlu Tahir Ethem'dir. 22 Temmuz 1331 [4 Ağustos 1915] tarihinde hastaneye kaydı yapılan bu şehidin hastaneye nakil sebebi “*cerha-i nâriye*” yani ateşli yaralanmadır. Hasta tabelasında şarapnelden yaralandığı belirtilmektedir. 15 Ağustos 1331 [27 Ağustos 1915] tarihinde vefat ettiğinde geriye miras olarak 20 Kuruş 5 Para bırakmıştır.⁴⁰

Bu belgeler ve hastane vefat listelerden de anlaşılacağı üzere çıkarmayı müteakip ilk günlerde 5. Ordu'nun menzil teşkilâtı bir taraftan savaşın her geçen gün artan asker ihtiyacını tamamlamaya çalışmış, diğer yandan da yaralıların cephe gerisine naklini imkânlar çerçevesinde mükemmel yakın bir şekilde yapmıştır. Burada tespit edilmesi gereken bir başka husus ise çıkarmadan iki hafta sonra yaralıların tedavilerinin yapılarak tekrar cepheye sevk işlemlerine başlanabilmesidir.

3. Hastanelerde Şehit Olanların Defnedildikleri Yerler

Çanakkale Muharebeleri'nin en az bilinen kısmı İstanbul'a getirilen yaralıların vefat edenlerin defnedildiği yerlerdir. Getirilen yaralıların büyük bir kısmının Edirnekapı Şehitliği'nde defnedildiği bilinmekle birlikte

³⁶ Kızılay Arşivi, 617/2.

³⁷ Kızılay Arşivi, 454/65.

³⁸ Kızılay Arşivi, 505/55.

³⁹ Kızılay Arşivi, 505/56.

⁴⁰ Kızılay Arşivi, 554/24.

bu hususta henüz geniş bir çalışma yapılmış da değildir. Ayrıca, açılan onlarca hastanenin İstanbul'un tamamına yayıldığı düşünülürse buralarda vefat edenlerin hepsinin Edirnekapı'ya defnedilemeyeceği de açıktır.

Edirnekapı Şehitliği'ne uzak, özellikle Haliç'in Beyoğlu ile İstanbul'un Anadolu tarafındaki hastanelerde vefat eden yaralı ve hastalar muhtemelen buradaki hastanelere yakın bir kabristana defnedilmiştir. Özellikle Anadolu yakasında başta Haydarpaşa olmak üzere yakınlarındaki hastanelerin şehitleri Karacaahmet Kabristanı'na defnedilmiştir. Eyüp semtinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafında idare edilen İplikhane Hastanesi'nde vefat edenler de Eyüp Şehitliği'nde defnedilmiştir.

Sağlık Dairesi İstatistik Şubesi'nden Dr. Rıfkı Bey'in hazırladığı istatistiklere göre 1916 yılı sonuna kadar İstanbul hastanelerinde tedavi gören yaralılarından 6.128'i, hasta olanlardan ise 24.451'i vefat etmiştir.⁴¹ İstanbul hastanelerinde vefat eden yaralıların sayısı cephede şehit edilenler ile kıyaslandığında hiç de azımsanamayacak bir miktara, Genelkurmay Başkanlığı'nın belirlediği şehit sayısının yarısına tekabül etmektedir.⁴²

Burada belirtilmesi gereken başka bir husus ise 1916 yılı sonuna kadar hizmet verecek bu hastanelerde İstanbul halkının da tedavilerinin yapıldığı ve bu rakamlar içinde bunların da olduğu gerçeğidir. Zira henüz o dönemin hastanelerinin kayıtları tamamıyla bilinmemektedir. İstanbul'a yakın diğer yerlerdeki hastanelerde vefatlar da tespit edilmelidir. Nakliyatlar sırasında vapurlarda şehit olanlar ise genelde ilk iskelede bırakılmıştır.⁴³

Bu bilgilerle birlikte Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin idare ettiği, açılan ilk yedi hastanenin vefat sayısının toplamı 1.565'dir. Bu hastanelerden en fazla vefat 768 kişi ile Tıp Fakültesi Hastanesi'nde olmuştur. Bunu sırasıyla 482 kişi ile Beyoğlu, 118 kişi ile Taksim, 76 kişi ile Kadırga, 62 kişi ile Galata, 42 kişi ile Daruşşafaka, 57 kişi ile de Cağaloğlu Hilâl-i Ahmer Hastaneleri takip etmiştir.⁴⁴

Muharebeler sırasında şehitlerin defnedildiği Edirnekapı şehitliğinde bazı düzenlemeler yapılması düşünülmüştür. Tasvîr-i Efkâr Gazetesi'nde çıkan ve hayata geçirilemediği anlaşılan bu projeye göre şehitlerin Topkapı haricinde Edirnekapı'da yapılacak bir şehitliğe defnedilmesi amaçlanmıştı.

⁴¹ Özbay, 238.

⁴² 25 Nisan'dan 1916 Ocak başına kadar Türk tarafının şehit, yaralı, hasta, kayıp ve esir dâhil toplam zayıyatını Türk Genelkurmayı 213.882 kişi olarak belirtmektedir. Bu sayı içinde şehitlerin sayısı 57.263 kişi olarak verilmektedir. *Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1915 - Ocak 1916)*, C. V, 3. Kitap, s. 500; İsmail Hami Danişmend şehit sayısını 55.127 kişi olarak vermektedir. Türk Ordusu'nun Çanakkale'deki toplam zayıyatı ise, 186.869 kişidir. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 1972, s. 430; Şevket Süreyya Aydemir'e göre 55.177 kişinin şehit olduğunu, esir yaralı toplam zayıyatının ise 251.359 kişidir. *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, III, İstanbul 1972, s. 264; 5. Ordu Komutanı Liman Von Sanders'e göre toplam zayıyat 218.000 kişi olup bunun 66.000'i şehittir. *Türkiye'de Beş Yıl*, Çev. M. Şevki Yazman, Burçak Yay. İstanbul 1968, s. 130.

⁴³ Conk, *Çanakkale Hatıraları*, s. 150.

⁴⁴ ATASE, Kls. 2189, Dos. 41, Fih. 2-1.

Haberde, şehitliğin özel bir şekilde düzenleneceği, ortasından yollar geçirilip şehit kabirlerinin bu yollar etrafına inşa edileceği bildirilmektedir. Edirnekapı'dan şehitliğe kadar yirmi metre genişliğinde bir cadde yapılması da planlanan bu projenin bir an önce gerçekleşmesi istenmiştir.⁴⁵ Gazetede bir gün sonra çıkan haberde ise Edirnekapı'da yapılacak şehitliğin planının hazırlandığını, Şehremaneti İsmet Bey ile Mimar Kemaleddin Bey'in de beraber bu yeri teftiş ettiğini belirtilmektedir. Haberin devamında, yakında inşaatına başlanacak bu şehitlikte bir namazgâh bulunacağı ve her bir şehidin başına ise zarif bir taş konacağı belirtilmektedir.⁴⁶

11 Kasım 1915 tarihli Tanin Gazetesi'ndeki Suriye İlmî Heyeti'nin Edirnekapı haricindeki şehitliği ziyaret haberi, İstanbul'daki şehitlerin Edirnekapı'ya defnedildiklerini⁴⁷, konu ile ilgili başkaca bir habere rastlanmayışı da bu düzenlemelerin proje aşamasında kaldığını göstermektedir.

Dönemin hastanelerinden bazılarının “vefâyat” listelerindeki şehit isimleri ile bugün şehitlikteki mustatillerdeki mevcut isimler karşılaştırıldığında bu gerçek açıkça görülmektedir. 136. mustatilde Darüşşafaka Hastanesi'nde şehit olmuş Erzurum'un Hınıs ilçesinden Kababaş Mahallesi'nden Ahmed oğlu Said ile 112. mustatilde, Halep'in İdlip Kazası'ndan Ahmed oğlu Hasan⁴⁸ vardır. Yine 112. mustatilde ismi olan, Ankara Haymana'dan Süleyman oğlu Tahir ise Taksim Hastanesi'nde şehit olmuştur.⁴⁹ Edirnekapı Şehitliği'nde ismi olup Taksim Hastanesi'nde vefat edenlerden biri de 7. mustatilde ismi olan İstanbul Hırka-i şerif Çukurçeşme sakinlerinden Ahmet oğlu Arif'tir.⁵⁰

Vefat listelerinde olup da şehitlikte ismini tespit ettiğimiz bir diğer kişi ise 11. mustatildeki Kadirga Hastanesi'nde şehit olan, Kastamonu, Koçhisar, Yolveren Karyesi'nden Çapanoğullarından Mehmed oğlu Hacı Mustafa'dır.⁵¹ Bu isimler Edirnekapı Şehitliği'nde medfûn olup, Çanakkale'de muharebelere katılıp da İstanbul'da şehit askerden sadece bir kaçıdır.⁵²

Edirnekapı ve Sakızağacı şehitliklerinin imarını 1924 yılında, bir komisyon olarak işe başlayan daha sonra 31 Temmuz 1926 cumartesi günü saat 17.00'de Bayezid'deki genel merkezde cemiyetin resmi açılışı yapılan Şehitlikleri İmar Cemiyeti yapmıştır.⁵³ Bu açılış ertesi günü gazetelere de

⁴⁵ “Makabir-i şüheda”, *Tasvîr-i Efkâr*, 26 Mayıs 1331 [8 Haziran 1915], s. 2.

⁴⁶ “Makabir-i şüheda”, *Tasvîr-i Efkâr*, 27 Mayıs 1331 [9 Haziran 1915], s. 2.

⁴⁷ “Mekâbir-i Şühedâyı Ziyâret” *Tanin*, 29 Teşrinievvel 1331 [11 Kasım 1915], s. 2.

⁴⁸ Kızılay Arşivi, 617/2.

⁴⁹ Kızılay Arşivi, 617/3.

⁵⁰ Kızılay Arşivi, 617/3.

⁵¹ Kızılay Arşivi, 617/4.

⁵² Listelerdeki şehitlerin Edirnekapı Şehitliği'ndeki isimleri için bkz. Ek 2.

⁵³ *Şehitlikleri İmar Cemiyeti*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951, s. 39; *Şehitliklerimiz*, İnşaat Emlak, İskân Dairesi, Ankara, ty, s. 72.

haber konusu olmuştur. Açılışa katılanlara kahve, limonata ve bisküvi ikram edilmiştir.⁵⁴

SONUÇ

Bütün bu bilgi ve belgeler de göstermektedir ki, Çanakkale’de gösterilen gayret, azim ve fedakârlığın bir benzeri cephe gerisinde yaşanmıştır. Çanakkale Savaşı milletimizin geçmişi ile geleceği arasında irtibatı sağlayan, istikbaline müteallik moral değerleri arasında önemli yer tutmaktadır. Bu değerlerin teşekkülünde İstanbul’un da önemli bir payının olduğunun bilinmesi ve hâlihazırdaki nesillere de anlatılması bu açıdan büyük önem arz etmektedir.

Edirnekapı Şehitliği çerçevesinde bu hususun daha açık bir şekilde belirtilmesi, gerekirse şehitlerde buna yönelik düzenlemeler yapılması oldukça önemlidir. Kaldı ki, önemli bir ulaşım kavşağında olan Edirnekapı Şehitliği’nden günlük binlerce insanın şehitlikten geçiyor olması böyle bir düzenlemeyi de zaruri kılmaktadır. Bununlar beraber İstanbul’da açılan onlarca hastanenin yanındaki kabirlerde de Çanakkale şehitleri olduğu gerçeği de unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

1. Arşivler

1.1. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE)

ATASE, Kls. 1999, Dos. 447A, Fih. 1-9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20.

ATASE, Kls. 2189, Dos. 41, Fih. 2-1.

ATASE, Kls. 2418, Dos. 23, Fih. 2-4, 24.

ATASE, Kls. 2421, Dos. 38, Fih. 5-9.

1.2. Kızılay Arşivi (KA)

Kızılay Arşivi, 23/243.

Kızılay Arşivi, 263/14.

Kızılay Arşivi, 437/49.

Kızılay Arşivi, 454/34, 51, 54, 61, 65.

Kızılay Arşivi, 457/23.

Kızılay Arşivi, 460/90.

⁵⁴ Şehitliklerimizin imarı için ilk adım. “Vatan yolunda feda-yı can etmek bi’l-umum mukaddesatin müdafî-i şehitleri olmaktadır.” *Milliyet*, 1 Ağustos 1926, s.1.

Kızılay Arşivi, 498/322.
Kızılay Arşivi, 505/46, 55, 56, 109.
Kızılay Arşivi, 617/1, 2, 3, 4.

2. Süreli Yayınlar

- “Çanakkale Mektupları Muhabiri Mahsusamızdan”, *Sabah*, 10 Haziran 1331 [23 Haziran 1915], s. 1.
- “Harp Aylarında İstanbul”, *Tanin*, 22 Haziran 1331 [5 Temmuz 1915], s. 3.
- “Mekâbir-i Şühedâyı Ziyâret” *Tanin*, 29 Teşrinievvel 1331 [11 Kasım 1915], s. 2.
- “Mecrûhlarımıza Yatak”, *Sabah*, 25 Nisan 1331 [8 Mayıs 1915], s. 1.
- “Makabir-i şüheda”, *Tasvîr-i Efkâr*, 26 Mayıs 1331 [8 Haziran 1915], s. 2.
- “Makabir-i şüheda”, *Tasvîr-i Efkâr*, 27 Mayıs 1331 [9 Haziran 1915], s. 2.
- “Ordumuzun Teşkilâtı Sıhhiyesi, Çanakkale Mektupları 6”, *Tanin*, 15 Haziran 1331 [28 Haziran 1915], s. 3.
- “Seyyar Hastaneler, Çanakkale Mektupları 7”, *Tanin*, 19 Haziran 1331 [2 Temmuz 1915], s. 3.
- “Şehitliklerimizin imarı için ilk adım”, *Milliyet*, 1 Ağustos 1926, s. 1.

3. Kaynak Eserler

- 1335 –1919 *Senesinde Mün'akid Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umumisi Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen 1330–1334 Senelerine Âid Merkez-i Umûmî Raporu*, (OHACR).
- Aydemir, Ş. Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, III*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1972.
- Aydın Ayhan, “Çanakkale Savaşları Sırasında Harp Hastaneleri ve Balıkesir Kazalarında Harp Hastaneleri”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı X, 2001.
- Akgün, Seçil Karal, Uluğtekin, Murat, *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, Kızılay Yay., Ankara 2002.
- Berker, Nadire, Yalçın, Selim, *Tıbbiye'nin ve Bir Tıbbiyelinin Öyküsü: Osman Cevdet Çubukçu*, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul 2003.
- Cemil Conk, *Cemil Conk Paşa'nın Çanakkale Hatıraları, Çanakkale Hatıraları II*, Yay. Haz. Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul 2002.
- Cahid, Hüseyin, “Cephe-i Harbde İki Gün: Müşehdât Mütalaat”, *Tanin*, 24 Haziran 1331 [7 Temmuz 1915], s. 1.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.
- Esin Kâhya, Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2000.

- Erdemir, Lokman, *Çanakkale: Bir Milletın Varoluş Destanı*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011.
- Hatemi, Nilüfer, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, C. I, İstanbul 2002.
- Gözcü, Niyazi İsmet, "Umumi Harpte Çanakkale Müdafaası Esnasında Türk Ordusu Sıhhi Hizmetleri", *Askeri Sıhhiye Mecmuası*, İstanbul 1938.
- Gücüyener, Şükrü Fuad, *Birinci Dünya Savaşında Tanıdığım Kahramanlar, Çanakkale Hatıraları III*, Yay. Haz. Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul 2003.
- Müderriş Ziya Nuri, "İhsâiyyat", *Tıp Fakültesi Mecmuası*, 1332, Sayı 5, s. 427.
- Mahmut Sabri Bey, *Seddülbahir Muharebesi: 26. Alay 3. Tabur Harekâtı, Çanakkale Hatıraları III*, Yay. Haz. Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul 2002.
- Şehitliklerimiz*, İnşaat Emlak, İskân Daire Başkanlığı Yay., Ankara, ty,
- Şehitlikleri İmar Cemiyeti*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951.
- Sarı, Nil; Özaydın, Zuhâl "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin Sağlık ve Sosyal Yardıma Katkıları," *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul, 20-21 Eylül 1990*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
- Sanders, Liman Von, *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. M. Şevki Yazman, Burçak Yayınları, İstanbul 1968.
- Tutel, Eser, *Seyr-i Sefain Öncesi ve Sonrası*, İletişim Yay. İstanbul 1997.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1914- 25 Nisan 1915)*, C. 5, 1. Kitap, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı ATASE), Ankara 1993.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1915 - Ocak 1916)*, C. 5, 3. Kitap, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı ATASE), Ankara 1980.
- Türkiye Kızılay Derneği 73 Yıllık Hayatı 1877-1949*, Kızılay Yay. Ankara, 1950.
- Özbay, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. I, Yörük Basımevi, İstanbul 1976.
- Özkök, Hidayet, *Çanakkale'den Hicaz'a: Harp Hatıraları*, Kayseri 1992.

Ekler

Ek 1: Mustafa oğlu Hasan'a ait hasta tabelası

Kızılay Arşivi, 505/109.

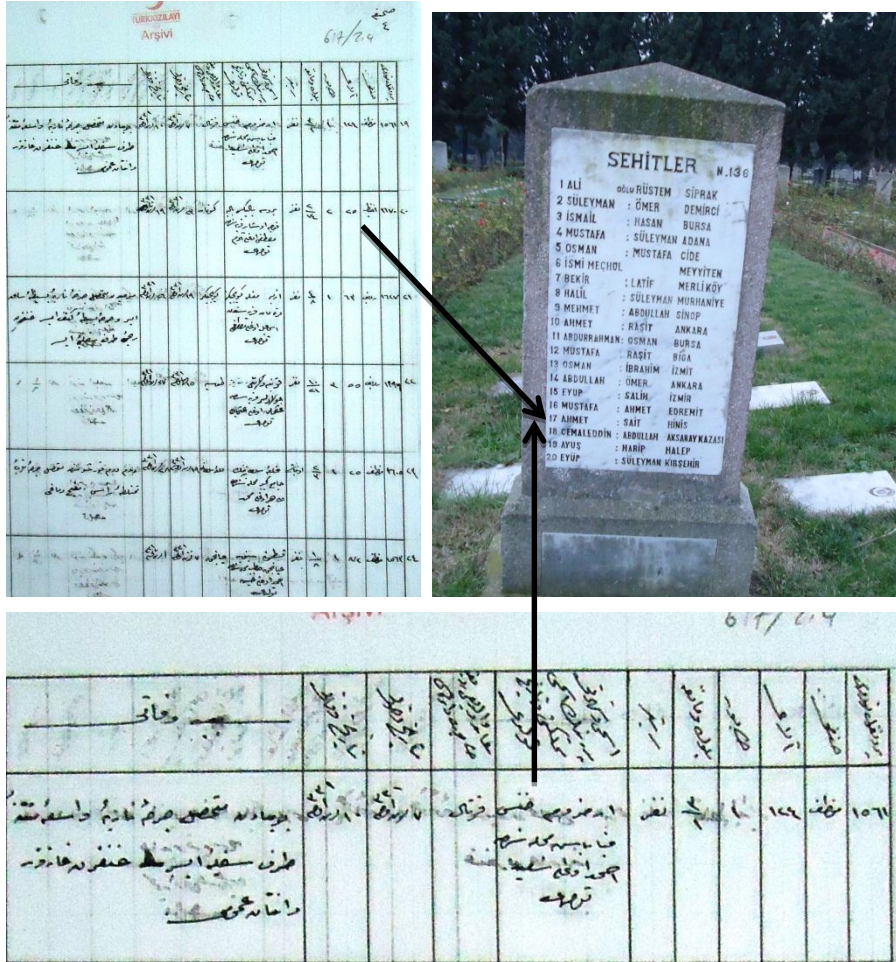
Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne mensup Darüşşafaka Hastanesi'ne mahsus hasta tabelasıdır.					
İsmi	Mustafa oğlu Hasan	Teşhisi	Cerha-i Nariye-yi muhtelita-i kadem-i eysar	Tabib müdavi	
Memleketi	Bursa, Balıkesir			Protokol numarası	1807
Mevkii	71. Alay 1. Tabur 4. Böl.			Koğuş numarası	
Hizmet-i askeriyye duhulü		İhtilal		Yatak numarası	
Hastaneye duhulü	26 Teşrinisani 1331			Hastaneden tarih-i hurucu	2/3 Kanunuevvel 1331 Vefat
Müşahedât					
Me'kulat	Müşahedât-ı yevmiyye		Mualecât-ı hariciyye	Mualecât-ı dâhiliyye	Tarihi

Ek 2: İstanbul Hırka-i şerif Çukurçeşme Mahallesi'nden Ahmet oğlu Arif'in Hilâl-i Ahmer Taksim Hastanesi vefat listesinde ve Edirnekapı Şehitliği'ndeki mustatillerdeki yeri.

	Protokol Nosu	Sınıfı	Alayı	Taburu	Bölük ve Manga	Rütbe	İsmi ve Şehri, pederinin ismi, memleketi ve tarih-i tevellüdü	Ait olduğu redif taburu dairesi	Tarih-i dühülü	Tarih-i vefatı	Sebeb-i vefatı
8	341	İhtiyat	13	1	4/9	Nefer	İstanbul Hırka-i şerif Çukurçeşme Mahallesi'nden Ahmet oğlu Arif T. 98	Hırka-i şerif	13 Mayıs 1331 (26 Mayıs 1915)	28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915)	Zahrının (sırtının) sol tarafında İkinci....

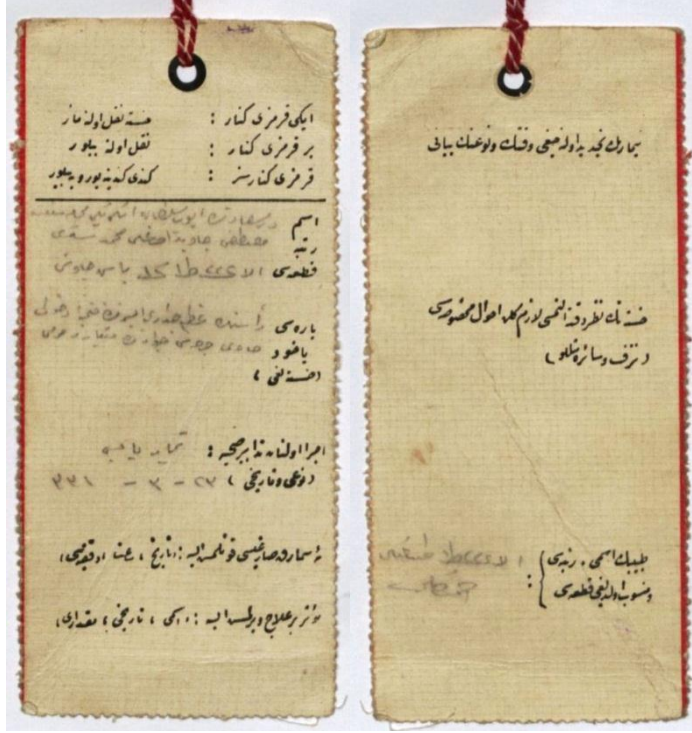
Ek 3: Erzurum Hınıs Kazası'ndan Ahmed oğlu Said'in Hilâl-i Ahmer Daruşşafaka Hastanesi vefat listesindeki ve Edirnekapı Şehitliği'ndeki mustatillerdeki yeri.

Kızılay Arşivi, 617/2.

19	1561	Muvazzaf	124	1	3/1	Nefer	Erzurum Hınıs Kababaş Mahallesi'nden Ahmed oğlu Said T.	Kartal	7 Temmuz 1331 (20 Temmuz 1915)	10 Teşrinievvel 1331 (23 Ekim 1915)	Bombardımandan mütehassıl cerha-i nariye ...

Ek 5: Yaralıların nakledilirken boyunlarına asılan künye

KA, 457/30.

Ön yüz

Arka yüz

Cephe hattından bir yaralı nakledilirken boynuna asılan künyenin ön tarafı
(Bu hasta belgenin sol tarafında tek kırmızı şerit olduğundan dolayı nakledilmiştir.)

İki kırmızı kenar: Hasta nakil olunamaz

Bir kırmızı kenar: Nakil olunabilir

Kırmızı kenarsız: Kendi kendine yürüeyebilir

İsim: Dersaadet Eyüp Sultan Mahallesi'nden Mustafa Cavid oğlu Mehmet

Rütbe: Başçavuş

Kıtası: 22. Alay 1. Tabur

Yarası yahut hastalığı: Re'sinin azm-i cidar-ı eysarın....

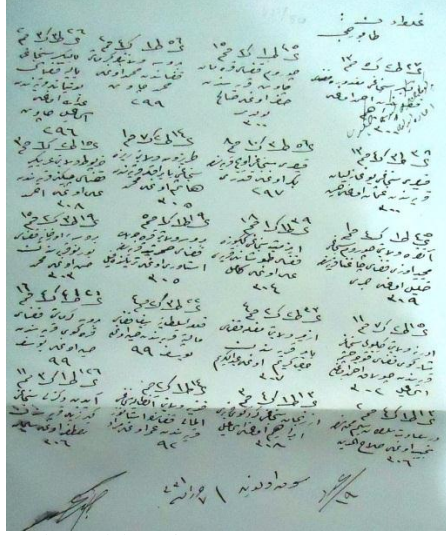
İcra olunan tedavi-yi sıhhiye: Tımar yakıtı

Nev'- Tarihi: 23/3/[1]331 (5 Haziran 1915)

Sargısı konulmuş ise tarih saat ve dakikası:....

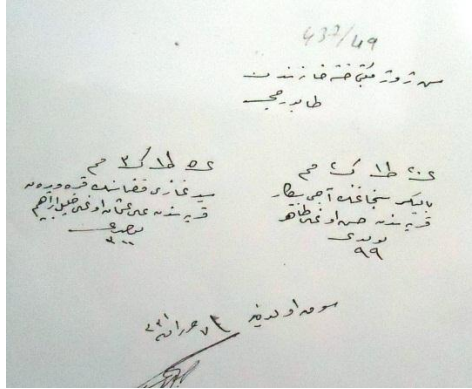
Müessir bir ilaç verilmiş ise ismi, tarihi, miktarı:...

Ek 6: İyileşen yaralıların kıtalarına sevk pusulaları

Kızılay Arşivi, 437/50.

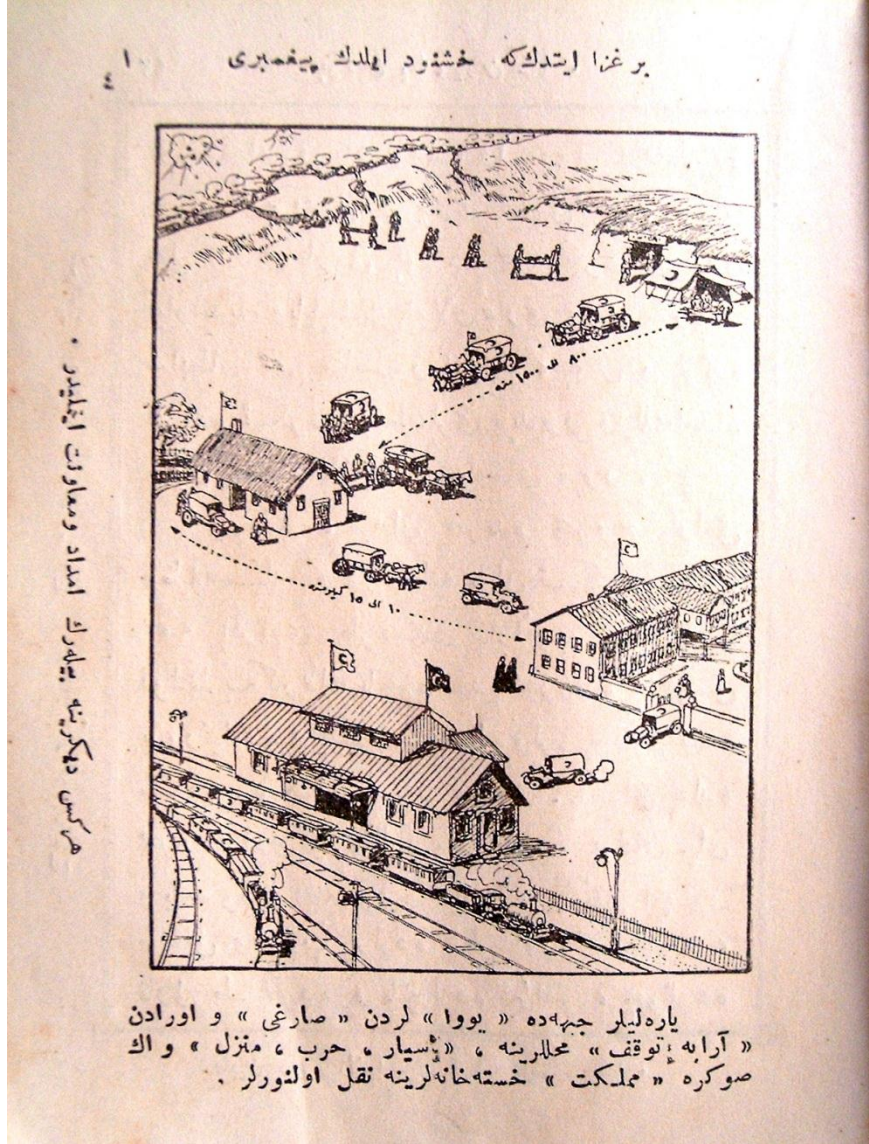
1- Hilal-i Ahmer Galata Hastanesi'nden tekrar cepheye sevk edilen 19 yaralı ile ilgili pusula
7 Haziran 1331 [20 Haziran 1915].

Kızılay Arşivi, 437/49.

2- Sen Jozef Mektebi Hastanesi'nden tedavisi taburcu edilip, birliğine sevk edilen askerler.
7 Haziran 1331 [20 Haziran 1915].

Ek 7: Yaralıların karayolu ile sevkini gösteren illüstrasyon.

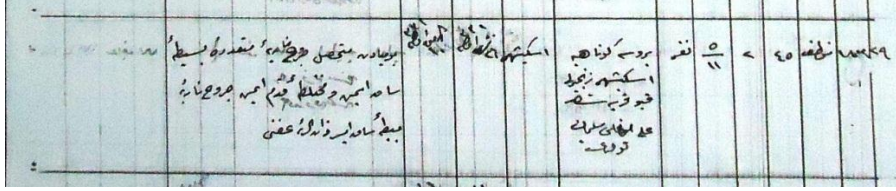
Takvim III, s. 41.

“Yaralılar cephede yuvalardan sargı ve oradan araba tevakkuf mahallerine seyyar harp ve menzil ve en sonra ‘memleket’ hastanelerine nakil olunurlar”

Ek 8: Bursa, Kütahya, Eskişehir, Zincirli Kapı Karyesinden Ali oğlu Süleyman'ın hastanenin vefat listesi ve hasta tabelasındaki yeri.

	Protokol Nosu	Sınıfı	Alayı	Taburu	Bölük ve Manga	Rütbe	İsmi ve Şehri, pederinin ismi, memleketi ve tarih-i tevellüdü	Ait olduğu redif taburu dairesi	Tarih-i dühütü	Tarih-i vefatı	Sebeb-i vefatı
29	1802	Muvazzaf	45	2	5/11	Nefer	Bursa Kütahya Eskişehir Zincirli Kapı Karyesinden Ali oğlu Süleyman T. (Yazılmamış)	Eskişehir	26 Teşrinievvel 1331	10 Kanunuevvel 1331	Bombadan mütehassıl cerha-i nariye-i muhterika...

Kızılay Arşivi, 617/2,5-6.

Kızılay Arşivi, 617/2,5.6

Listedeki yeri

505/46

عائلی هلال امر جمعیتک منسوب ذالکفة خسته خانه سته مخصوص خسته طلبه سیدر

طبيب مدوی
بروتوقول نومردوس ۱۸۸۴
لقوس نومردوس
بقاق نومردوس
خسته خانه دن تاریخ خروجها

تشیخ
تق

اختلاطات

اسم علی ارفع سیر
عائلی برور کره
موسی و سع طره
خیت عکر به دن خول س سته
خسته خانه دن خول س سته

مشاهدات

قدم اچنک هم چینی - درونی اصابه اورزنگی برده خسته در...
ساره اچنک خانه سته سته ۱۵۱۵ ۱۵۱۵ خسته خانه و سته و سته...

Kızılay Arşivi, 505/46.

Ali oğlu Süleyman'ın Hasta Tabelası

Ek 9: Galata Hastanesi'nin vefat listesinin ilk sayfasının günümüz alfabesi ile çizelgesi

	Protokol Nosu	Sınıfı	Alayı	Taburu	Bölük ve Manga	Rütbe	İsmi ve Şehri, pederinin ismi, memleketi ve tarih-i tevellüdü	Ait olduğu redif taburu dairesi	Tarih-i dühülü	Tarih-i vefatı	Sebeb-i Vefatı
1	125		72	1		Nefer	Bursa, Kirmastı, Çolak İsmail oğlu Hasan T. Yok	Kirmastı (Mustafa Kemal Paşa)	18 Nisan 1331	20 Nisan 1331	
2	167	Muvazzaf	9	Seyyar topçu		Nefer	Konya, Niğde, Koçhisar, Balça Karyesi'nden Aziz Oğlu Derviş T. 1307	Koçhisar	18 Nisan 1331	20 Nisan 1331	
3	178	“	20	2	6	Nefer	Dersaadet, Mehmet oğlu Hüseyin Sıdkı		18 Nisan 1331	21 Nisan 1331	
4	193	“	77	3	2	Nefer	Kastamonu, Bolu, Mudurnu Ahalisinden İsim yok		19 Nisan 1331	23 Nisan 1331	
5	189	“	25	1	4	Nefer	Hafız Mehmed		19 Nisan 1331	24 Nisan 1331	
6	340	“	59		3/5	Nefer	Bursa, Karacabey Nasruddin Hezarfen Osman oğlu İsmail	Karacabey	25 Nisan 1331	26 Nisan 1331	
7	376	İhtiyat Jandarma T.			1	Nefer	Bursa'nın İnegöl Kazasından Emin oğlu Rasim T. 1296	İnegöl	29 Nisan 1331	12 Mayıs 1331	

KA, 617/1,1

“Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Galata Hastanesi'nde 18 Nisan 1331 tarihinden 20 Teşrinievvel 1331 tarihine kadar taht-ı tedaviye alınan yedi yüz doksan altı mecruhinden (yaralıları) vefat edenlerin künyeleri miktarı ve sebebi vefatları hakkında cetveldir.” Mecmu-u vefât adedi: 62